

Політологія

УДК 322

Кукуруз Оксана Володимирівна
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
відділу правових проблем політології
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА РЕЛІГІЙНОЮ ОЗНАКОЮ В УКРАЇНІ

У статті з'ясовано суть поняття "релігійна дискримінація", наведено приклади дискримінації за релігійною ознакою в Україні, проаналізовано українське законодавство щодо запобігання дискримінації. Досліджено функції установ, органів, організацій, які займаються забезпеченням права людини на свободу світогляду і віросповідання в Україні, зокрема Міністерства культури України і Міністерства юстиції України. Запропоновано механізми удосконалення діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який на сьогодні має найбільше повноважень щодо запобігання і протидії дискримінації за різними ознаками, зокрема релігійною.

Ключові слова: релігійна дискримінація, рівень релігійної свободи, антидискримінаційний закон, релігієзнавча експертиза, державні органи влади, громадські організації, запобігання і протидія дискримінації за релігійною ознакою.

Кукуруз Оксана Владимировна, кандидат политических наук, старший научный сотрудник отдела правовых проблем политологии Института государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины

Институциональные механизмы предотвращения дискриминации по религиозному признаку в Украине

В статье выяснено суть понятия "религиозная дискриминация", наведено примеры дискриминации по религиозному признаку в Украине, проанализировано украинское законодательство по предотвращению дискриминации. Исследовано функции учреждений, органов, организаций, которые занимаются обеспечением права человека на свободу мировоззрения и вероисповедания в Украине, в частности Министерства культуры Украины и Министерства юстиции Украины. Предложено механизмы усовершенствования деятельности Уполномоченного Верховного Совета Украины по правам человека, который на сегодня имеет больше всего полномочий касательно предотвращения и противодействия дискриминации по разным признакам, в том числе религиозным.

Ключевые слова: религиозная дискриминация, уровень религиозной свободы, антидискриминационный закон, религиоведческая экспертиза, государственные органы, общественные организации, предотвращение и противодействие дискриминации по религиозному признаку.

Kukuruz Oksana, Ph.D. (Political Science), senior researcher of The Department of Legal Problems of Political Science, V.M. Koretskyi Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Institutional mechanisms for prevention discrimination in Ukraine on the basis of religion

Principle of equality in realization of human rights is one of requirements of European Union to the countries, which wanted to become his member. There are 55 religious directions in Ukraine, because providing equal attitude to people, who belongs to different religions, is actually issues. The anti-discrimination law is analysed in this article. There is given the notion "discrimination", which used in Ukrainian law. Facts of religious discrimination in Ukraine are considered. In opinions of experts, religious groups in Ukraine feel discrimination then, when they try to decide some property problems for example, getting land for building of cult buildings or returning of cult buildings. The author of the article thing, that the proved fact of religious discrimination in Ukrainian society are difficult process from such reasons: the most of physical and legal persons, who feel discrimination on the basis of religion, don't apply for court; 2) some persons can't prove, that it is religious discrimination; 3) sometimes the power interferes in process of deciding conflicts between different religious groups and consequently the question is decided in favour of religion, which they support; 4) also the judges don't have proper knowledge's and experiences for determine facts of religious discrimination.

According to Ukrainian legislation state authorities and public organizations defend freedom of religion in Ukraine. The Ministry of Culture of Ukraine and Ministry of Justice of Ukraine and Commissioner of the Supreme Council of Ukraine on Human Rights has most of all functions for prevention and counteraction religious discrimination. The author offers appointed Representative of Commissioner of Supreme Council of Ukraine on Human Rights, who will be counteraction discrimination on the basis of religion. Representative must create program of action for year and give a report to parliament about fulfil the plan.

The program should including studies for judges, meeting with international specialists on religious discrimination. Such subjects as Supreme Council of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine, other state authorities, local authorities, public organizations, and physical and legal persons have to help The Representative of Commissioner of Supreme Council of Ukraine on Human Rights to make organizational measures for prevention and counteraction religious discrimination. The Representative must create Internet page dedicated to discrimination on the basis of religion. The page should include the following information: 1) international and national legislation about freedom of religion; 2) notion, kinds, forms of religious discrimination (also denote religion discrimination features in each area, for example, in employment, education, health care etc.); 3) documents and practice of European Union to prevent and

counteraction discrimination on the basis of religion; 4) anti-discrimination law and his using in Ukraine; 5) statistic of facts religious discrimination in Ukraine 6) ways to protect against religious discrimination, including advices of lawyers, placement of sample documents, list of special institutions, which you can contact in case of need; 7) telephone number of a lawyer of Representative, who has duty to provide advice to persons, who submitted applications for the fact of religious discrimination; 8) list of agencies, institutions, organizations, that have dealing with protect against religious discrimination (name of the person, who is responsible for some questions, phone number, postal and e-mail). Besides state, the right to freedom of religion is provided NGOs, associations, research institutions, which analysing the situation in the sphere of religion and informing society about facts of breaking this right. There are listed the most of these organizations particular All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organization. It is representative interfaith advisory organ, which includes 18 Churches and Religious Organizations (1 interchurch and religious organization), which together represent over 95% of the religious network and all major denominations Ukraine.

The author considers that representatives of state authorities and public organizations, who prevented and counteracted discrimination on the basis of religion, should create a Commission of experts. Basic duty of Commission should be realization anti-discrimination expertise of current laws, projects of new laws and regulatory acts concerning freedom of religion.

So, it is necessary to combine the efforts of all these organizations for providing principle of equality in realization of human rights in sphere in religion. In this way we can provide effective realization Ukrainian legislation concerning prevention and counteraction discrimination on the basis of religion.

Keywords: religious discrimination, the level of religious freedom, anti-discrimination law, religious expertise, public authorities, NGOs, preventing and combating discrimination on religious grounds.

Спрощення візового режиму між Україною та ЄС зобов'язує нашу державу забезпечити свободу пересування в межах України її громадянам, іноземцям або особам без громадянства, які легально перебувають на території держави, убезпечити їх від необґрунтованих обмежень за будь-якими ознаками. Від країн, які претендують на членство в ЄС, вимагається забезпечення принципу рівності в реалізації прав людини. Україна виконала одну з умов ЄС – прийняла антидискримінаційний закон. Наступним кроком є його ефективне застосування. Однією з ознак, за якою відбувається дискримінація у світі, є релігія. Зважаючи на те, що в Україні існують випадки надання владою преференцій представникам одного з віросповідання (а у нас близько 55 віросповідних напрямів), питання про запобігання та протидію дискримінації за релігійною ознакою є актуальним.

Дана проблема не є достатньо дослідженою в працях українських науковців, оскільки є новою для нашої країни, тому джерельною базою стали публікації та коментарі експертів різноманітних організацій та інститутів, які аналізують та поширюють інформацію про стан законодавства щодо свободи світогляду та віросповідання в Україні та його реалізацію, зокрема Релігійно-інформаційної служби, Української асоціації релігійної свободи, Українського незалежного центру політичних досліджень, Української Гельсінської спілки з прав людини, Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Дотримання принципу рівності у сфері релігії є явищем динамічним, а тому спонукає до вивчення даної проблематики в нових умовах державотворення України.

Метою статті є визначення інституцій та механізмів, які повинні запобігати та протидіяти релігійній дискримінації в Україні. Завдання полягають у з'ясуванні розуміння поняття дискримінація, у визначенні рівня релігійної дискримінації в Україні, у вивченні українського законодавства щодо запобігання дискримінації, у дослідженні діяльності установ, органів, організацій, які займаються забезпеченням права людини на свободу світогляду і віросповідання в Україні, у наданні практичних рекомендацій щодо покращення інституційних механізмів запобігання і протидії релігійній дискримінації.

Об вересня 2012 року був прийнятий Закон України "Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні" № 5207-17. Згідно зі ст. 1 цього Закону дискримінацією вважалися рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження або привілеї стосовно особи та/або групи осіб, зокрема, за ознакою релігійних та інших переконань, якщо це унеможливує визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина. Деякі положення Закону критикувалися міжнародними експертами, зокрема зауваження стосувалися визначення термінів, які вживаються у Законі; переліку ознак, дискримінація за якими забороняється; сфери дії Закону; форм дискримінації; повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. З метою врахування міжнародних стандартів та рекомендацій у сфері захисту прав та свобод людини і громадянина 30 травня 2014 р. до цього Закону були внесені зміни, відповідно до яких дискримінація визначається як ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Спроба визначити наскільки зазначені явища поширені в Україні виявилась не простим завданням, оскільки статистики щодо релігійної дискримінації в Україні на державному рівні не ведеться. Довести факт дискримінації за релігійною ознакою в Україні є складним процесом, що зумовлено наступними причинами: 1) більшість фізичних і юридичних осіб, що зазнають дискримінації за релігійною ознакою, не звертаються з цього приводу до суду; 2) ті, хто звертаються до суду, не можуть довести, що це був саме факт релігійної дискримінації; 3) втручання влади у вирішення питань щодо конфліктів між релігійними громадами не сприяє об'єктивності і дотриманню принципу рівності при розгляді справ; 4) судді не мають відповідних знань і досвіду ведення справ щодо встановлення фактів дискримінації.

Зрозуміти ситуацію із правом на свободу світогляду і віросповідання в Україні можна на основі доповідей представників громадських організацій, які здійснюють відповідний моніторинг. Зокрема, президент Української асоціації релігійної свободи (УАРС) Віктор Єленський 08 лютого 2011 р. на круглому столі "Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин" заявив, що з 2000 по 2010 роки був досить високий рівень релігійної свободи і більш-менш безпроблемні відносини між державою і церквами, а з 2010 року соціологічні дослідження почали фіксувати напругу на релігійному ґрунті в Україні. До УАРС збільшилася кількість скарг на тиск з боку місцевих органів влади на релігійні громади та окремих віруючих. За словами В. Єленського, вони фіксували факти преференцій по відношенню до однієї Церкви і ігнорування – до інших Церков [1].

У березні-липні 2012 року Українським незалежним центром політичних досліджень за сприяння Міжнародного фонду "Відродження" були проведені фокус-групи в рамках проекту "Суспільство та проблеми захисту від дискримінації: експертний погляд". Приклади нерівного ставлення наведено щодо можливості виділення землі під будівництво громадам віруючих УПЦ КП, греко-католицькій та католицькій громадам на території АР Крим; зафіксовано проблеми, пов'язані з реституцією храмів караїмської громади; наведено приклад ігнорування чернівецькою місцевою владою запитів мусульманської громади щодо виділення землі. Експерти визначили питання за якими, відповідно до дослідження, до релігійних громад фіксується упереджене ставлення, утиски за ознаками релігійної приналежності: а) виділення земельних ділянок під будівництво культових споруд; б) реституції культових споруд [2].

У Доповіді правозахисних організацій про права людини 2013 року зазначається, що у 2012–2013 роках центральна влада надавала певні преференції Українській православній церкві (Московського патріархату) (далі – УПЦ (МП)). На думку експертів, це проявлялося у позиції влади щодо передачі в оренду приміщень, виділенні коштів з державного бюджету на реставрацію релігійних споруд, що знаходяться у користуванні цієї церкви, та інших діях на її підтримку. Передача культових споруд часто супроводжувалася порушенням прав віруючих, зокрема через те, що немає чітких визначень понять "релігійна організація", "релігійна громада", "члени релігійної громади". У Доповіді наведені конкретні приклади порушення прав певних релігійних громад місцевою владою або представниками інших громад. Найбільшою проблемою, є те, що навіть встановлення судом факту такого порушення не означає, що це право буде відновлено. Не виконуються не тільки рішення українських судів, а навіть Європейського суду з прав людини, зокрема, щодо справи "Свято-Михайлівська Парафія проти України". Неврегульованим є питання щодо прав релігійних громад на приміщення церкви в м. Мостиська Львівської області (конфлікт між УАПЦ і УПЦ КП), щодо Свято-Володимирівського храму у Новоархангельську Кіровоградської області (конфлікт між УПЦ КП і УПЦ (МП)). Більшість конфліктів пов'язані з бажанням певної частини громади стати віруючими іншої конфесії і з боротьбою за культові споруди. У цих випадках група громадян вносила зміни до статуту і намагалася зареєструвати майно як власність іншої конфесійної громади. Багато років тривають ці суперечки, неодноразово відбувалися засідання судів різних інстанцій, але досі питання залишаються не вирішеними [3, 151-169]. Причиною є прогалини у законодавстві щодо реєстрації релігійних організацій, їх статутів, змін до статутів, а також вплив представників влади на користь певної конфесії. Це приклади дискримінації певних конфесій владою, іншими конфесіями. Зведеної статистики щодо фактів дискримінації за релігійною ознакою у взаємовідносинах між окремими особами немає.

Згідно зі ст. 29 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р. № 987-XII державний контроль за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації було покладено на державний орган у справах релігій. З 1991 року такий орган декілька раз змінював свою підпорядкованість і статус [4]. У 2012 році до ст. 29 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" були внесені деякі зміни. Згідно з редакцією Закону від 16 жовтня 2012 р. № 5461-VI (5461-17) "забезпечення виконання та додержання законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації здійснюють у межах компетенції центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері релігії, інші центральні органи виконавчої влади, органи прокуратури, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування". Ще задовго до змін у зазначеному законі, а саме у 2010 році Президент України Указом "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" № 1085/2010 ліквідував Державний комітет України у справах національностей та релігій, а його окремі функції передав Міністерству культури України і Міністерству юстиції України. Тобто, зміни до Закону у 2012 році начебто узаконували зміни, які по факту відбулися у 2010-2011 роках.

На сьогодні реєстрацію релігійних організацій здійснює Державна реєстраційна служба (Укрдержреєстр), яка є центральним органом виконавчої влади. Її діяльність спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України. У Міністерстві культури України створений Департамент у справах релігій і національностей, який, зокрема, включає такі відділи: експертно-аналітичної роботи та зв'язків з релігійними організаціями; реєстрації статутів та статистичного обліку релігійних організацій; сприяння міжнародній, соціальній та гуманітарній діяльності релігійних організацій. У 2012 році було створено Експертну раду з питань свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Згідно з Положенням, затвердженим наказом Міністерства культури України від 22 червня 2012 р. № 668, експертна рада – постійний консультативно-дорадчий орган, утворений у Міністерстві культури України для розгляду наукових рекомендацій, проведення фахових консультацій та вивчення проблемних питань, пов'язаних з

формуванням та реалізацією державної політики у сфері релігії. Пропозиції та рекомендації Експертної ради мають рекомендаційний характер. На сьогодні діяльність експертної ради у фахівців викликає низку запитань. Зокрема, український науковець В. Титаренко досліджуючи питання пов'язані з проведенням експертиз, наголошує, що у чинному законодавстві чітко не визначено підстави, конкретний порядок проведення релігієзнавчої експертизи, не окреслено коло осіб, повноважних на безпосереднє проведення експертизи, нормативно не закріплено форму експертного висновку [5]. Крім цього, серед структурних підрозділів Департаменту у справах релігій і національностей немає відділу, який би займався питаннями попередження дискримінації за релігійною ознакою і сприяння відновленню порушених прав.

Згідно зі ст. 9 Закону України "Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні" суб'єктами, наділеними повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, є: Верховна Рада України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Кабінет Міністрів України; інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування; громадські організації, фізичні та юридичні особи. Найбільше повноважень для запобігання будь-яким формам дискримінації та здійснення заходів щодо протидії дискримінації належить Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини. Відповідно до ст. 10 із змінами внесеними згідно із Законом № 1263-VII від 13 травня 2014 р. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює контроль за дотриманням принципу недискримінації в різних сферах суспільних відносин, зокрема у приватній сфері; звертається до суду із заявами про дискримінацію з метою захисту суспільних інтересів та особисто або через свого представника бере участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом; проводить моніторинг та узагальнює результати дотримання принципу недискримінації в різних сферах відносин; розглядає звернення осіб та/або груп осіб з питань дискримінації; веде облік та узагальнює випадки дискримінації в різних сферах відносин; вносить пропозиції щодо вдосконалення законодавства про запобігання та протидію дискримінації, застосування та припинення позитивних дій; надає висновки у справах про дискримінацію за зверненням суду; висвітлює у щорічній доповіді питання запобігання та протидії дискримінації та дотримання принципу недискримінації; здійснює співпрацю з міжнародними організаціями, відповідними органами зарубіжних країн з питань дотримання міжнародних стандартів недискримінації; здійснює інші повноваження, визначені Конституцією і законами України.

На сьогодні в структурі цього інституту є Представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з питань дотримання прав дитини, недискримінації та ґендерної рівності, при якому створена експертна рада з питань недискримінації та ґендерної рівності. Не зрозуміло чому такі різні функції надані одному представнику. Крім того, вживання окремо поняття ґендерна рівність, означає, що в цьому представництві в основному будуть займатися питаннями запобігання дискримінації за ознакою статі. Таке формулювання у назві структурного підрозділу є дискримінацією, оскільки, на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини покладено обов'язок протидіяти дискримінації не тільки за ознаками статі, а й раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками. Крім цього, в складі Експертної ради з питань недискримінації та ґендерної рівності немає представника від релігійних організацій. Невеликий секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини не може реалізувати достатньою мірою зазначені функції. У кожній сфері певна ознака, за якою можлива дискримінація, має свої особливості.

Крім держави, яка забезпечує умови для реалізації права на свободу світогляду і віросповідання, важливе значення мають громадські організації, об'єднання, науково-дослідні інститути, які аналізують стан справ у сфері релігії і привертають увагу суспільства до фактів порушення цієї свободи. Це, зокрема, Інститут релігійної свободи, Релігійно-інформаційна служба, Українська асоціація релігійної свободи, Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, Всеукраїнська спілка "Коаліція з протидії дискримінації в Україні", Інститут прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії, Центр Разумкова, Міжнародний фонд Відродження, відділ релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Інститут соціології НАН України. При прийнятті важливих рішень щодо сфери релігії обов'язково має враховуватися узгоджена позиція Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), яка включає 18 церков і релігійних організацій (та 1 міжцерковну релігійну організацію), що разом представляють понад 95 % релігійної мережі та всі основні конфесії України: православного, греко-католицького, римсько-католицького та протестантського (євангельського) віросповідних напрямків християнства, а також основних віросповідань іудаїзму та ісламу [6]. Саме з представників цих установ і організацій повинна бути створена експертна комісія, яка буде здійснювати антидискримінаційну експертизу чинних законів і проектів нових законів та нормативно-правових актів, які стосуються свободи віросповідання і релігії.

На сьогоднішні заходи щодо запобігання і протидії дискримінації за релігійною ознакою в Україні не достатньо для того, щоб стверджувати, що у нас є механізм захисту принципу рівності конфесій, релігійних громад, окремих осіб незалежно від світогляду і віросповідання. Відтак проаналізувавши ситуацію у сфері свободи світогляду та віросповідання та українське законодавство вважаємо, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини повинен призначити Представника з питань запобігання і протидії дискримінації за релігійною ознакою (далі Представник). Представник повинен протягом січня кожного року представляти Уповноваженому річну програму заходів спрямованих на запобігання і протидію дискримінації за релігійною ознакою, про яку Уповноважений інформує парламент, а наприкінці року

Представник подає звіт про виконану роботу Уповноваженому, а Уповноважений звітує перед парламентом. Програма обов'язково має включати проведення семінарів для суддів із залученням міжнародних фахівців з питань дискримінації за релігійною ознакою. До заходів обов'язково повинні залучатися суб'єкти, які згідно Закону України "Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні" наділені відповідними повноваженнями, йдеться про Верховну Раду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Кабінет Міністрів України; інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування; громадські організації, фізичних та юридичних осіб.

Представник повинен на сайті Уповноваженого створити окрему сторінку присвячену релігійній дискримінації, на якій повинна міститися наступна інформація: а) міжнародне і національне законодавство щодо свободи віросповідання і релігії; б) поняття, види, форми релігійної дискримінації (із зазначенням особливостей у кожній сфері суспільних відносин, де поширене це явище, наприклад рубрики: релігійна дискримінація у міжконфесійних відносинах; у сфері трудових відносин; освіті; охороні здоров'я і т.д.); в) документи і практика Європейського Союзу щодо запобігання і протидії дискримінації за релігійною ознакою; г) антидискримінаційний закон і практика його застосування в Україні; д) статистика щодо фактів дискримінації за релігійною ознакою в Україні; е) способи захисту від дискримінації за релігійною ознакою (із наведенням порад юристів, зразків заяв, із зазначенням установ, куди необхідно звертатися і т.д.); є) контактні дані юриста Представника, обов'язком якого є надання консультацій особам, які звертаються із заявою щодо дискримінації за релігійною ознакою; ж) перелік установ, інститутів, організацій, які займаються питаннями запобігання і протидії дискримінації за релігійною ознакою (із зазначенням прізвища та імені особи, до якої можна звернутися з певних питань, її номеру телефону, поштової і електронної адреси).

Сьогодні політична і економічна ситуація в Україні не дозволяють створити нового окремого підрозділу, який би займався питаннями запобігання і протидії дискримінації за релігійною ознакою. Для того, щоб антидискримінаційні норми стали дієвими необхідно поєднати зусилля всіх існуючих на сьогодні органів, установ, організацій, що займаються питаннями забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання й забезпечити їх координовану роботу на основі вищенаведених рекомендацій щодо структури і функцій. В першу чергу це стосується Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Міністерства культури України, де відповідні функції покладені на Департамент у справах релігій і національностей, Міністерства юстиції України, яке здійснює реєстрацію релігійних організацій (Укрдержреєстр) та громадських організацій, об'єднань, науково-дослідних інститутів наведених вище.

Література

1. Українська асоціація релігійної свободи заявила про погіршення ситуації в релігійній сфері після приходу до влади Віктора Януковича [Електронний ресурс] // RISU. Державно-конфесійні стосунки. – 09.02.2011. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/40590.
2. Звіт за результатами фокус-групового дослідження "Дискримінація: думки різних груп" [Електронний ресурс] / Український незалежний центр політичних досліджень. – Режим доступу : http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/fg_report_discrimination2012.pdf.
3. Права людини в Україні – 2013. Доповідь правозахисних організацій / [за ред. Є. Ю. Захарова]. – Харків : Права людини, 2014. – 456 с. – (Українська Гельсінська спілка з прав людини).
4. Владиченко Л. До історії державного органу у справах релігій в Україні: з 1991 р. по теперішній час [Електронний ресурс] / Л. Владиченко. – 21.09.2011. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/history/12072-do-istoriyi-derzhavnogo-organu-u-spravax-religij-v-ukrayini-z-1991-r-po-teperishnij-chas.html>.
5. Титаренко В. Методологічні особливості релігієзнавчої експертизи як механізму регулювання відносин в суспільстві [Електронний ресурс] / В. Титаренко // Релігія та соціум : Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – С. 78–85. – Режим доступу : http://elibrary.kubg.edu.ua/2872/1/Tutarenko_metod.concepicii_2013.pdf.
6. Офіційне Інтернет-представництво Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vrciro.org.ua/ua/council>.

References

1. Ukrainka asotsiatsiia relihiinoi svobody zaiavyla pro pohirshennia sytuatsii v relihiinii sferi pislia prykhodu do vlady Viktora Yanukovycha [Elektronnyi resurs] // RISU. Derzhavno-konfesiini stosunky. – 09.02.2011. – Rezhym dostupu : http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/40590.
2. Zvit za rezultatamy fokus-hrupovoho doslidzhennia "Dyskryminatsiia: dumky riznykh hrup" [Elektronnyi resurs] / Ukrainskyi nezaleznyi tsentr politychnykh doslidzhen. – Rezhym dostupu : http://www.ucipr.kiev.ua/userfiles/fg_report_discrimination2012.pdf.
3. Prava liudyny v Ukraini – 2013. Dopovid pravozakhysnykh orhanizatsii / [za red. Ye. Yu. Zakharova]. – Kharkiv : Prava liudyny, 2014. – 456 s. – (Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny).
4. Vladychenko L. Do istorii derzhavnogo orhanu u spravakh relihii v Ukraini: z 1991 r. po teperishnii chas [Elektronnyi resurs] / L. Vladychenko. – 21.09.2011. – Rezhym dostupu : <http://www.religion.in.ua/main/history/12072-do-istoriyi-derzhavnogo-organu-u-spravax-religij-v-ukrayini-z-1991-r-po-teperishnij-chas.html>.
5. Tytarenko V. Metodolohichni osoblyvosti relihiieznavchoi ekspertyzy yak mekhanizmu rehuliuвання vidnosyn v suspilstvi [Elektronnyi resurs] / V. Tytarenko // Relihiia ta sotsium : Mizhnarodnyi chasopys. – Chernivtsi : Chernivetskyi nats. un-t, 2013. – S. 78–85. – Rezhym dostupu : http://elibrary.kubg.edu.ua/2872/1/Tutarenko_metod.concepicii_2013.pdf.
6. Ofitsiine Internet-predstavnytstvo vseukrainskoi Rady Tserkov i relihiinykh orhanizatsii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://vrciro.org.ua/ua/council>.